

Б.Әбдуәлиұлы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы
Алматы, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨНЕ ТҰЛҒАЛЫ КЕЙБІР ЕСІМДЕРДІҢ
ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Аннотация: Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде сақталған кісі есімдерінің этимологиялық табиғатына талдаулар жасалады. Жалқы есімдер, соның ішінде кісі есімдері лексикалық қордағы жалпы есімдерден жасалады да, қызметі жағынан тілдік қолданыстың келесі сатысына көтеріледі. Осыған байланысты антропонимдер мен жалпы есімдердің шығу тегін анықтаудың өзіндік ерекшеліктері болады. Талдаулар барысында сол ерекшеліктерге орай өзіндік тәсіл қолданылады, яғни есімдерінің шығу уәждері де назарға алынады. Сонымен қатар көне есімдер мен олардың қазіргі қазақ тіліндегі нұсқаларының арасындағы грамматикалық және лексика-семантикалық байланыстар анықталады.

Тірек сөздер: Көне түркі, Адай, Алғадай, Алғай, Алғыр, Алдан, Алға, Алғатай, Ай, Ай тәңірі, Аяс, Аяз, Бай, Байапа, Байбұға, бай бар, кісі есімі, антропонимия, этимология, шығу уәждері.

Б.Абдуалиұлы

Профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, доктор
филологических наук
Алматы, Казахстан

**ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НЕКОТОРЫХ ДРЕВНИХ
АНТРОПОНИМОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

Аннотация: Проводится анализ этимологической природы имен людей, хранящихся на языке древнетюркских письменных памятников. Имена собственные, в том числе антропонимы, составляются из нарицательных имен лексического фонда и переходят по функциям на следующую ступень языкового употребления. В связи с этим определение происхождения антропонимов и нарицательных имен имеет свои особенности. В ходе анализа используется своеобразный подход к этим особенностям, т. е. принимаются во внимание мотивы происхождения имен. Также определяются грамматические и лексико-семантические связи между древними именами и их вариантами в современном казахском языке.

Ключевые слова: древнетюркский, Адай, Алғадай, Алғай, Алғыр, Алдан, Алға, Алғатай, Ай, Ай тенгри, Аяс, Аяз, Бай, Байапа, Байбуга, самостоятельный, личные имена, антропонимия, этимология, мотивы происхождения.

B.Abdualiuly

Professor of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Doctor of Philology. Almaty, Kazakhstan

ETYMOLOGICAL FOUNDATIONS OF SOME ANCIENT ANTHROPONYMS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation: The etymological nature of the names of people stored in the language of ancient Turkic written monuments is analyzed. Proper names, including anthroponyms, are made up of common names of the lexical fund and pass by function to the next stage of language use. In this regard, the definition of the origin of anthroponyms and common names has its own characteristics. In the course of the analysis, a peculiar approach to these features is used, i.e. the motives of the origin of names are taken into account. The grammatical and lexical-semantic relations between the ancient names and their variants in the modern Kazakh language are also determined.

Keywords: ancient-Turkic, Aday, Algaday, Algay, Algyr, Aldan, Alga, Algatay, Ai, Ai tengri, Ayas, Bai, Bai apa, Baibuga, wealthy, personal names, anthroponymy, etymology, motives of origin.

Қазақ тілінің антропонимдік құрамында дыбыстық тұлғасы өзгеріп, мағынасы көнерген есімдер бар. Кісі есімі немесе фамилиясының қатарында, атауыштық қызметте қолданылатын болғандықтан, олардың шығу тегі мен түпкі мағынасының айқын болуына жоғары талап қойыла бермейді. Алайда, кісі есімі ретінде олардың ары қарайғы болашағының жалғастылығы үшін этимологиясының айқындығы негізгі шарттардың бірі екені белгілі. Қазіргі қолданыста жүрген мағынасы көмескі тартқан біршама есімдерді көне түркі жазба мұраларының тілінен кездестіреміз, олар жалқы есім әрі жалпы есім түрінде де сақталған. Кісі аттары атауыштық қызметіне байланысты негізінен мағынаға тәуелді бола бермейді, екіншіден, басқа тілдерге аударылмайды, сондықтан оның құрамы ұзақ уақыттар бойы өзгеріске түспей, бастапқы тұлғасында қалады. Осы ерекшелікке байланысты көне есімдерді талдаулар барысында оның құрамындағы көне қазақ тілінің элементтерін айқындауға да оңтайлы жол ашылады. Сонымен қатар жазба мұралар тілінде сақталған есімдер мен қазіргі сөздік қорымыздағы көне тұлғалы есімдердің тарихи негіздерін ғылыми зерделегенде, олардың кейбірінің шығу тегі бір түбірден тарайтынын немесе лексика-семантикалық жағынан жақын сөздерден жасалғаны анықталады. Енді сол есімдердің бірнешеуіне тоқталып көрелік.

ADAJ I 1. балапан: *üç kögürçkan adajın laçin toqur* үш көгершіннің балапанына қаршыға тап беріп (*Suv 627₇*). Бұл сөз сонымен қатар көне дәуірлерде кісі есімінің де қызметін атқарған: **ADAJ** *жалқы е. (ФТ 1₁); adaj tutuñи. собств. (ФТ 2_{1,2})* [КТС]. Осы тарихи деректі басшылыққа ала отырып, Т.Жанұзақов «Адай к.т. — балапан. *Бала, сәби, перзент* деген ауыспалы мағына береді», – деген пікір айтады [1, 15 б.].

Бұл пікірге қосымша талдаулар барысында Адай этнонимінің шығуы туралы тағы мынандай болжам ұсынады. Қазақ халқының құрамындағы тайпа атауы мен көне түркілік және қазіргі қолданыстағы антропонимнің өзара сабақтас екені белгілі. Бұл этноним жөнінде бұған дейін көптеген пікірлердің айтылғаны белгілі. Өзіне дейінгі ғалымдардың пікірін саралай келіп, А.Нұрмағамбетов Каспийден Арал теңізіне дейін аралықты алып жатқан Дай тайпасының атауымен байланыстырушылар осы пікірді

ұстанушы С.Аманжолов, А.Абдрахманов пікірлерін дәлелді түрде жоққа шығарады. Сондай-ақ қытай жазбаларындағы «аде» сөзіне тоқталған ғалымдар пікірінен мысалдар келтіре отырып, келіспейтін жақтарын да атап өтеді. Бірақ «Сказать что-либо определенное о значении этнонима Адай на основе приведенных примеров мы затрудняемся», – деп нақты пікір айтудан бас тартады. Осылай дей тұрғанмен, мақаладағы кейбір жолдардан мынадай үзінді келтіре кету қажет секілді: «Как видим вышеупомянутых источниках этот этноним встречается в самых различных звуковых вариантах: Ады, Аде, Атие, Адие, что не может быть к фактом случайного характера» [2, 92-б.]. Ілгеріде атап өткен түбірлер (ад) мен мұнда келтірілгендердің арасында ұқсастықтың бары байқалады.

Көне түркі тілінде қауіп-қатер мағынасындағы «ада» сөзі қолданылады. Есімнің шығуына негіз болған мынандай туынды мағына туралы болжамды да осы орайда назарға алуды жөн көріп отырмыз: **ADA** жұт, бақытсыздық; қауіп: *bu adafin ozululuq joluq oququq közünmâz bұл бақытсыздықтан құтылатын (озатын) жолың көрінейді (көрінбес)(ТТ I₂₀)* [КТС]. Түбір бастапқыда *адым, аттау, аяқ* мағыналарында қолданылып, келе-келе *аяқталу* мағынасын жамап, жаңаша сипатқа ие болған секілді. Қазіргі қазақ тілінде *тусылу, біту* дегенді білдіретін «ада болу» тіркесінде сақталған. Сырттай қарағанда, бір-бірінен алшақ тұрған секілді көрінгенмен, *соңы, аяқталу, тусылу, жұтату, қауіп төну* секілді сөздердің мағыналарындағы нәзік байланыс арқылы жалғасқан ортақ ақпараттар сатылай дами отырып, *қауіп төндіруші* мағынасына ұласқан. Бұл жауынгер тайпаға қауіп, қиындық әкелуші ретінде басқа тайпалардың берген атауы, яғни «алға ұмтылу, шабуылдау, тап беру» дегеннен шықса керек.

Адай есімінің мағынасын Көне түркі сөздігіне сүйеніп, кей ғалымдар «балапан» мағынасын береді деген тұжырым жасайды. Сөздің шығу тарихына тереңірек үңілсек, бастапқы негізі көне түркі тілінде қолданылған аяқ мағынасын беретін ‘adaq’, ‘adaq’, ‘ajaq’, ‘azaq’ сөздерімен түбірлес, яғни адым, аттау, аяқ, алға сөздерімен бір негізден тарайды. *Балапан* деген мағынасы «алғашқы қадам жасаушы», «аяғынан тұрушы» дегеннен шықса, *қауіп-қатер* мағынасы «алға ұмтылу», «шабуыл жасау», «қауіп төндірумен» байланысты қалыптасқан.

Адай есімі көне замандардан бері келе жатқанына қарамастан, кейде сәбиге бастапқы мағынасында емес, тайпа атауына байланысты – қайсар, ержүрек, батыр болсын деген ырыммен де қойылады, сөйтіп тайпа атауы кісі атына айналады. Сондықтан бұл есімнің мағынасы кең – құрамында өмірге жана қадам басқан балапан деген түсінік бар, сондай-ақ ерліктің де белгісі болып табылады.

АЛҒАДАЙ

Түрлі сөз тұлғалардың жасалуына негіз болған «ал» түбірінен тарайтын кісі есімдерінің шығу уәждерін зерделегенде «алға» және «алу, бағындыру» секілді екі мағынаны аңғарамыз. Сөз таптары тұрғысынан алғанда, *алға* – бағыт мәнді (барыс тұлғалы зат есім) сөз де, *алу* – етістік, алайда бұл қазіргі сипаты. Ал қисынға салып қарағанда, біріншісінде де қимыл мәнді ақпарат байқалады, демек, екеуінің арасында мағыналық байланыс бар. Кісі есімдеріне негіз болған, сонымен қатар «алдыңғы, алғашқы» мағынасындағы үстеу тұлғалы сөздер бар. Үшеуі де антропоним жасамдық уәж шарттарына сәйкес келеді. Енді осылардың кісі есіміне айналуына негіз болған мағыналардың көнеден бүгінге дейінгі сипатына тоқталып көрелік. Бұл орайда кісі есімдерінің құрамынан үстеу мен етістіктің қалыптасу жолдары көрініс береді.

І. Алғашқы, бірінші. Бұл мағына қарашай-малқар тілінде сақталған: Ал 1) алдыңғы: **ал аякъ** алдыңғы аяқ [3]. Қазақ тілінде «алжапқыш, алшалғыш» сөздерінің құрамында

сақталған [4, 19]. 2) Кісі есімдерінің құрамында: *tatar есімдері*: 1. **Алғай** ‘тұңғыш бала’, 2. **Алғыр** 1) ‘алдыңғы қатарлы, алғыр; 2) шапшаң, ширақ, жылдам’. 3. **Алдан** ‘тұңғыш бала’ [5]. *Қазақ есімдері*: 1. **Алға** ‘баланың келешегі зор болсын, өмірде алда жүрсін деген мағынада берілген есім’. 2. **Алғатай** ‘алғашқы, тұңғыш, бақытты бала мәніндегі есім’ [6].

II. Кісі есімдерінің «алғашқы, шабуыл, жауынгерлік» секілді мағыналық аясына мынандай сөздер топтасады: *көне түркі тілінде* AL– (Ал-) 1. Күштеу, тартып алу: *kişig tut[t]ım aldım kücün jamaqım men адамдарды ауладым (тұтқындадым), күшпен ақишаларын тартып алдым (QBAT 387₁₂)*; 2. Басып алу, жаулап алу, талқандау: *tanut bodunıy buzdıım oylın ju[tuz]ın jilqisin barimın anta altım Таңұт халқын талқандадым, ұлдары мен қыздарын, малы мен барын (байлығын) сонда алдым (олжаладым) (БК24)*. Бұл мағына XVI – XVII ғасырлардағы жазба мұралар тілінде де сақталған. Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарих» еңбегінде «Ал – *ет*. Алды – *алды*, *өзіне қаратты* (бағындырды Б.Ә.)» [7, 20]. Әбілғазы баһадүр ханның «Түрік шежіресі» еңбегінде: «Ал *ет*. Алды – бағындырды, өзіне қаратты» [8, 30] мағыналарында қолданылған. Э.Севортян Ал түбірінің өзі қарастырған еңбектердегі түркі тілдерінің барлығында 1. құлық; 2. өтірік; 3. стратегия; 4. тәсіл мағынасында жұмсалатынын айтады [13, 126]. Осылардың ішінде «стратегияның» *алға* сөзімен байланысы назарға алуды талап етеді. К.Қайыржанның «Сөз – сандық» еңбегінде «Ал *сын, көне*. Қорқынышты (албасты сөзі осы «ал» сөзімен байланысты); өр, даң* алкеуде (өркөкірек, омырау соқты, даң кеуде) [4, 19]. **Алғадай зат.** *көне* белгілі адамның жекпе-жегімен басталатын ұрыс үрдісі. **Алғай зат.** *көне* Жау, алашы → Жәукен* Алдын тосып алғайдың, шаңын қосып шалғайдың («Жорық жырлы») [4, 24]. Кісі есімі ретінде: **Алғыр** ‘өжет, ер жүрек, бағыл, жүректі’ [6].

Осы талдаулардың барысында ілгеріде аталған есімдердің арасында, антропонимдік уәж тұрғысынан алғанда байланыстың бары айқындала түседі. Түпкі тегі «а» семасынан бастау алатын *а:дым, а:зақ, а:йақ* сөздерін де *ал-* түбірімен байланыстыруға болатын секілді. Әу баста қазіргі тілміздегі «**А дегенде**. Әуелде, *алғашында*» деген мағынадан өрбісе керек. Арғы тегі адамның алғашқы эмоция-сын білдіретін одағай сөздердің қатарына жағады. Осыдан келіп *зат есім, сын есім, үстеу, етістік* секілді үш тарау мағына қалыптасқан. Бірішісі (зат есім) – адақ (адым, аттау), *азақ, айақ* сөздері; екіншісі (үстеу) – «ал» түбірінен тарайтын *алғашқы, алдыңғы*, бірінші; үшіншісі (етістік) – *алу, алғыншы* (алушы, жаулап алушы); төртіншісі (сын есім) – *үрейлі, өркөкірек*.

Жоғарыдағы мысалдарды салыстырғанда, сөздік қордағы сөздердің мағыналық дамуымен бірге кісі есімдері де даму сатыларынан өтетіні байқалады. Мысалы, «алғай» сөзінің ілгеріде келтірілген жалпы есім түріндегі (жау, басқыншы) мағынасы мен антропонимдік (тұңғыш бала) мағынасының арасындағы сабақтастық, сонымен қатар олардың бойындағы дивергендік құбылыстың сырлары мен тарихы арнайы зерттеп, зерделеулерді талап етеді. Қазіргі анықталған бір мәселе – Алға, Алғай, Алғыр, Алғатай, Алғадай, Алдан, Алдыонғар т.б. секілді антропонимдердің түпкі морфемаларында байланыс бар, олар бір-бірімен нәзік антропонимдік тін арқылы жалғасып жатқаны анық. Антропонимдердің шығу уәждеріне қойылатын талаптар тұрғысынан Құттыаяқ, Құттықадам, Байқадам секілді есімдерді де осы қатарға қоюға болады.

АЙ

Көне түркі жазбаларында «ай» сөзі кісі есімінің компоненті ретінде қолданылады: **АЈ жалқы е.** (ЛОК 8); **aj qayan жалқы е.** (ЛОК13); **aj ölütcü жалқы е.** ‘Айды өлтіруші — Яма* әскерінің қолбасшысы (ТТ VIoo); **Aj toldı жалқы е.** (QVK 3).

* Иама (Јама) – өлгеннен кейінгі әлемнің (о дүниедегі) құдай-патшасы.

Сонымен қатар антропоним жасамға негіз болған мынандай мағыналары кездеседі: *AJ I 1. ai 'уақыт', ai (аспан шырағы): jarut[i]i azunqa künüg häm aji'ü әлемге жарық берді [құдай] Күн мен Ай (QBN 2112); 2. астр. Ай (планета): qaji evkâ kirsâ bu aj tärk cïqar Қандай үйге кірсе [аспан жарты шарында] бұл Ай, [одан] тез шығар (QBN 6315). **aj täñri** Әни. Ай тәңірі: küčlügiki jaruq kün aj täñrilär күшті екі жарық Күн мен Ай тәңірлері(Мас III 64);*

Көне замандарда бабаларымыз Айды кие тұтып, құрметтеген, ондай наным-сенім – жалпы түркі халықтарына ортақ көне дүниетанымдардың бірі. Қытай жазбалары бойынша зерттеулер жүргізген ғалымдар бұл дәстүрдің ғұн заманынан бар екенін айтады: ғұндар Ай толған кезде шабуылға өтіп, Ай қаранғы күндері соғыс жүргізбейді. Бұлай болуы олардың Айға табынуына тікелей байланысты. Қазақтар Айды құрметтеп сөйлейді. Батыс Сібір татарлары жана Ай кезінде асыр сап би билеген, дауыстап бата айтқан. Осыған қарап, қазақтың халықтық биі «Айгөлек» те бір кездегі Айға табынған адамдардың оған көрсеткен құрметі негізінде келіп шыққан би болуы керек. Жасы үлкен адамдар: «Жана айда жарылқа, ескі айда есірке» деп бата оқыса, жастар: «Айгөлек-ау, айгөлек, Айдың жүзі дөңгелек, айдай толған кезімде би блеймін дөңгелеп» – деп, ән шырқап, би билеу арқылы ескі айды шығарып салып, жаңа айды қарсы алған [9, 43-52 бб.]. Ай – кие тұтумен қатар сұлулықтың да символы. Адам сұлулығын Айға теңеу сол көне дәуірлерден бастау алады. Соның бір дәлелі іспетті көне түркі жазбаларында «Ай тәңірі» тіркесі кездеседі. Ол тек жарық беруші күш қана емес, сұлулықтың да теңеуі ретінде көрінеді: **ai täñri**: beš jegimidäki tolun aj täñri teg sevigiligjüzlüg uluü elig-ä ‘*Уа, он бесінде толған Ай тәңірі секілді сүйкімді жүзді (жүзі сүйкімді) ұлы ел билеуші!*’. Айды сұлулықтың символы ретінде тану келе-келе құлдар мен күндерге ауысқан секілді. **AJ III (aji'm?)** қызметші (күн): barsun napu qadıuša / satti meñiñ) ajimni сонда барсын қайғыра / [себебі] сатты менің күнімді (МК, 3636). Оғыз қағанның алты ұлы бар еді. Оның біреуінің аты Ай болатын [10, 30-б.].

Жазба деректер мысалы көне түркілік «аяс» сөзінің шығу тегін «ай» түбірімен байланыстыруға жетелейді. Көне түркі тілінде *Аяс* «ашық, айқын» мағыналарында аспанға қатысты қолданылған сөз: *Ajas kök aяс көк, яғни ашық аспан*. «Ашық, айқын, таза, мөлдір» сөздерінің ауыс мағынасы «әсемдік, көркемдік, сұлулық» т.б. сабақтас. «Мөлдіреген көз», «үлбіреген жүз» т.б. сипаттаулардың барлығы мағыналық алмасулардың негізінде қалыптасқан. **AJAS** (Айас) Жүзі сұлу құлдарға берілетін ат. Көне түркі сөздігін дайындаушылар *Аяс* пен *Аязды* өзара салыстыра, ұқсастыра қарайды да, бұлардың шығу тегін бір-бірімен байланыстырады (*ср. aяз*). Көне қолданыста дыбыстық өзгешелігі бар *Аяс* пен *Аялас* *Аяз* (Аяз) есімі бар. Сонымен қатар, осы орайда жазба мұралар тілінде кездесетін ортақ етіс тұлғалы «аяс» сөзіне де тоқтала кетуге тура келеді, өйткені дыбыстық тұлғасы осыған ұқсас кісі атымен сәйкес келеді.

«**AJAS-ортақ е. aja-: ajaš- amraš- тіркес.** Аялау-аймалау, екі адам арасындағы сүйіспеншілік, түсінісушілікке қатысты тұрақты тіркес: *binikintiškä ajaštači amraštači ögrünč sevinč üzä ilinčü meñi qıltači... bolurlar biri екіншісімен (бір-бірі-мен) аяласады, түсініседі, сүйініседі, сөйтіп осы шаттық пен махаббаттың арқасында көңілді серуендеп, бой жазысады*(Siv 411₁₇). Бұл мағынадағы «ая-» сөзі алақан дегенді білдіреді, қазіргі кезде «аялы алақан, аялы көз, аялау» секілді етістік, тұрақты сөз тіркестерінің құрамында сақталған. Мазмұнында мейірім, сүйіспеншілік, көркемдік туралы ақпараттар қамтылған. Сондықтан екі түрлі аяс сөзінің түбірлері де бір-біріне ұқсамайды: біріншісінікі – ай, екіншісінде – ая- (айа).

Ай көне түркі тілінде «**AJ IV** (ej?) қызғылт сары түсті жібек мата (МК 32₁₀) атауы, яғни мұнда да сұлулық, нәзіктік мағынасы бар. Сұлулық, әсемдік бұйым мағынасында

да кісі есіміне айналуы мүмкін, сондықтан бұл фактілер де назарға алынуы тиіс.

Түркі халықтарының ұғымындағы айдың осындай және т.б. сипаттары бұл сөзден тарайтын көптеген есімдердің жасалуына негіз болған, сондықтан Ай компонентімен келетін барлық есімдердің мағынасында жоғарыда берілгендермен қатар, көне түркі тілінде мынандай бірнеше ауыс мағынада қолданылған: «сұлу, көркем, әдемі, бағалы; қасиетті, киелі; таза, жарық, нұрлы; ақылды, құрметті, қымбат бағалы; бақытты, кемел» т.б. Осындай ұғым-түсініктер мен ат қоюға қатысты арман-тілектердің негізінде кісі есімі ретінде тұрақты сақталып келеді.

БАЙ

Көне түркі жазба ескерткіштерінің материалында «бай» сөзі кісі есімінің компоненті ретінде мынандай есімдердің құрамында кездеседі: «**BAJ** III: **baj arau. собств.** (E 39₉); **baj buyau. собств.** (USp 14₂₂, 17₂₂, 38₇); **baj temüri. собств.** (USp 2₂₉, 25₈); *bört baj см. bört; tüz baj см. tüz II*) [KTC, 79]. *Жалпы есім ретіндегі көне түркілік мағынасы: BAJ I. богатый: baj er qoǵı бай ердің қойы (ThS H40); baj meñilig qilyaj biz biz [оларды] бай әрі көңілді етеміз (Suv 34117); 2. ауыс. бай, жомарт: tili ċin büttün häm közi köñli baj mi-li – бүтіндей шындық, көзі мен көңілі – бай (жомарт) (QBN 417) [KTC 79].*

Қазіргі қазақ тілінде де осы мағынасы сақталған. Бай: байлықтың иесі; аса дәулетті, ықпалды адам, мырза. Бай компоненті кісі есімінің құрамында келген-де 1. материалдық әрі рухани байлықтың иесі; билеуші, беделі жоғары, ықпалды адам; жомарт, пейілі кең, жұрттың қамқоры. 2. Ұл бала, перзент. 3. Өзі жалғанған сөздердің кісі есімі екенін білдіреді (антропокомпонент). «Бай» түбірі бүгінгі тілімізде де тұрақты компонент ретінде қызмет етіп келеді. Бай сөзімен тіркесіп, түркі тілдерінде Байгелді, Байгерей, Байғали, Байғозы, Байдолла, Байкүшік, Байқара, Байқожа, Байқошқар, Байқуат, Байқұш, Байқұшат, Байқылыш, Байлық, Баймақ, Баймолда, Баймұрат, Баймұхамет, Баймырза, Байназар, Байсары, Байсәлім, Байсейіт, Байслан, Байсұлтан, Байсұңқар, Байсүйер, Байтазар, Байтемір, Байтөре, Байтуған, Байтулақ, Байшат, Байшора т.б. секілді көптеген есімдер қалыптасқан. Мағынасы айқын әрі бұл жөнінде даулы мәселе жоқ. Алайда осы түбірден тарайтын кейбір антропонимдер жөнінде түсінік беру үшін, көне түбірдің бастапқы кезеңінде қалыптасқан тағы бір сөздің тегіне үнілуге тура келеді. Бұл *бай, бар* сөздерінің бір негізден таралатындығына байланысты. Көне түркі тілінде қолданылған мынандай мысалға тоқталамыз: «**baj bar** тіркес. **бай:** baj bar ertim бай бар едім (C5); **baj barimlıy** нарн. *байлық, барлық; baj barimlıy ünliylar az бай, дәулетті тірі жсан аз* (TT VI024). Көне түркілік «бар» мен «байдың» синонимдік мағынасы кейінгі зерттеушілердің еңбектерінде де талдауларға негіз болады. Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде Э.Севортян бай сөзінің варианттарын салыстыра отырып, А.Н.Самоилович пікіріне тоқталады. Мысалы, бай и т.д. этимологический родственным с I ба:р~бар~вар и т.д. Сонымен қатар, моңғол және манжур тілдеріндегі «баян» сөзіне тоқталып, байлық, байю т.б. мағыналары да қолданылатынын анықтайды [11, 28-б.]. Көне түркі жазбаларында сонымен қатар bar bajagut тіркесі бар, *дәулетті* мағынасында қолданылған [KTC, 83 б.]. Ал түсіндірме сөздікте «Бар, молдық, молшылық, баршылық. Барлықты қай әйел жек көреді» (Т.Ахтанов, Қаһарлы күндер) [12, 105-б.]. Бұл мысал А.Н.Самойлович пікірінің орынды екенін көрсетеді, яғни «бар» мен «бай» сөздері ортақ негізден тарайды. Тілімізде Барлық, Баржақсы, Барманбек, Барманқұл, т.б. Баян, Баянбек, Баянжан, Баянқұл т.б. Бай, Байжан, Байбек, Байбосын т.б. антропонимдер арғы мағынасы ортақ үш түрлі тұлғада (бай, бар, баян) қолданылып жүр.

Кісі есімдері қоғамның түрлі даму сатыларын басынан кешіре отырып, ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан көне жәдігерлік. Мағыналарын тарихи тұрғыдан талда-

ғанда олардың аясында көптеген ақпараттардың сақталғанына куә боламыз. Солардың бірі *сырт көзге көріне бермейтін, тек антропонимжасамдық мағына арқылы ғана анықталатын көне лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық байланыстар*. Бұл байланыстар қазақ антропонимдерінің біртұтас болмысы мен есімжасамдағы ортақ принциптерді де айқындай түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жанұзақов Т. Есіміңіз кім? Ваше имя? – Алматы: Қазақстан, 1989. – 192 б.
- [2] Нурмагамбетов А. О казахских этнонимах адай и шеркес // В сб. Тюркская ономастика. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 248 с.
- [3] Карачаево-балкарско-русский словарь: около 30 000 слов. Карачаево-Черкесский н. -и. ин-т ист., филол. – М.: Рус. яз., 1989. – 832 с.
- [4] Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: Өнер, 2013. – 480 б.
- [5] Мусульманские имена. Словарь-справочник. – СПб.: ДИЛЯ, 2009. – 448 с.
- [6] Жанұзақ Т. Есімдер сыры (Тайны имен) // Парасат. 2004. 208 б.
- [7] Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарихының» тезаурус сөздігі. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2012. – 392 б.
- [8] Мамырбекова Г., Сейтбекова А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түрік шежіресінің» тезаурус сөздігі. – Алматы: «Фирма Орнак», 2013. – 480 бет.
- [9] Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. – Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.
- [10] Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997. 98 б.
- [11] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1978. – 352 с.
- [12] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2 т. – Алматы, 1974. – 623 б.
- [13] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – 778 с.